

ריינה כהן סופרת ומיסטיקאית יהודייה משאלוניקי במפנה המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20

גילה הדר
אוניברסיטת חיפה

בתקופה האחרונה פורסמו ספרים ומאמרים רבים העוסקים בקול הנשי ובכתיבה של נשים בעברית וביידיש בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. רוב הספרים והמאמרים מביאים את קולן וכתיבתן של נשים יהודיות שנולדו ויצרו במזרח אירופה ביידיש ובעברית.¹ קולן של הנשים היהודיות הספרדיות שחיו ויצרו באימפריה העות'מאנית ובצפון אפריקה² לא נשמע ולא יצא לאור. התפיסה הרווחת היא שבשל הדרתן מלימודי קודש ומהשכלה כללית ובשל

1 איריס פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה (ראו בעיקר "מנגנון השליטה הרבנית ושטח ההפקר של הנשים", עמ' 14-16), תל-אביב תשס"א. Iris Parush, *Reading Jewish women: Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*, Waltham, MA 2004; מרגלית שילה, אניקשטר, רבקה ליפה, הקול הנשי הירושלמי: כתבי למדניות מן המאה התשע-עשרה, ירושלים [תשס"ד] 2004; טובה כהן, שמואל פיינר, "טוב לך כי לא תדעי שפת אבותיך: מגדר כמחסום תרבות: הדרתן של הנשים מן התרבות העברית", בתוך: טובה כהן, שמואל פיינר (עורכים), קול עלמה עבריה: כתבי נשים משכילות במאה התשע-עשרה, תל-אביב [תשס"ז] 2006, עמ' 9-16.

2 המחקר העוסק בכתיבה הנשית בקהילות היהודיות הספרדיות נמצא בראשיתו. בין הראשונים שחקרו את פרקטיקת הכתיבה הייחודית של נשים ספרדיות הוא ד"ר אליעזר פאפו, שכתב על הסופרת והמחזאית ילדית סרייבו לאורה פאפו. אליעזר פאפו, "חייה ומפעלה הספרותי של לאורה פאפו, 'בוכוריסה' המחזאית הראשונה שכתבה בספרדית יהודית", מכאן ח [תשס"ז] 2008, עמ' 61-89; "משנתה הלשונית של לאורה פאפו, 'בוכוריסה', בהקשר ההיסטורי והחברתי", פעמים 118 [תשס"ט] 2009, עמ' 125-175; פרוש' מיכאל אלפרט חוקר את כתיבה של הסופרת רוזה גבאי (1850-1936). רוזה גבאי, לה קורטיזיה או ריגלאס דיל טואין קומפורטאמיינטו (ספר הדרכה לנשים להתנהגות מערבית), קונסטנטינופלי, איל טילגראפ, 1871. Michael Alpert, "La Kortesiya o reglas del buen komportamyento. 1871. Constantinopla, 1871) de Rosa de Yejeskel Gabay", in Paloma Diaz-Mas and Maria Sanchez Perez (eds.), *Los Sefardies ante los retos del mundo contemporaneo: Identidad y mentalidades*, Madrid 2010, pp 271-282.

דחיקתן לשוליים החברתיים, החינוכיים והכלכליים רוב הנשים לא ידעו קרוא וכתוב, ולכן לא כתבו. מהסקירה הקצרה של כתיבה נשית יהודית ספרדית ומדלות המחקר העוסק בנשים כותבות עולה שאין אנו יודעים על היקף התופעה של כתיבת נשים, בעיקר משום שרוב הספרים לא הודפסו ולא פורסמו, ושכתבי יד פרטיים נעלמו במעמקי ספריות ברחבי העולם. מקצת הספרים עלו באש התבערה שאחזה בעם היהודי בתקופת מלחמת העולם השנייה, ואחרים ממתנינים לחוקר/ת שיגלו אותם, כמו האוטוביוגרפיה של ריינה כהן משאלוניקי, ארבע מאות עמודים בכתב יד סוליטריאו צפוף שנמצא במיקרופילם בספריה הלאומית, ירושלים.³

מאמר זה מבקש להפנות את המבט מן הנשים הקוראות ולהאיר על הנשים הכותבות, נשים שהוציאו לאור ספרים. אנו נתמקד בנערה יהודייה ילידת שאלוניקי, ריינה כהן, שהוציאה לאור שלושה ספרים ופרסמה בעיתונות מאמרים פוליטיים העוסקים בגלות וגאולה, במשיחות ובתחייה לאומית.⁴

על חינוך בנות וכתיבת נשים בשלהי המאה ה-19 ובשנים הראשונות של המאה ה-20 בשאלוניקי

המקורות העיקרים המאירים על נשים ספרדיות במרחב העות'מאני בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, תקופה של שינויים ותמורה ביהדות העות'מאנית, הם ספרות המוסר הרבנית⁵ ועיתונות התקופה שנכתבו בלאדינו. מחברי ספרות המוסר ועורכי העיתונים היו ברובם בוגרי בתי ספר מסורתיים, וחלקם אף השלימו את השכלתם החילונית בבתי הספר של כי"ח שנפתחו בשלהי המאה ה-19 בקהילות היהודיות בצפון אפריקה ובאימפריה העות'מאנית.⁶ ספרות המוסר נכתבה בעיקר כספרות עממית לאנשים הפשוטים. אחד החידושים בספרות המוסר הוא ההתייחסות לנשים, שעד אותה הזמן היו מודרות מהלימוד המסורתי, כשומעות

3 מיקרופילם F 16032, הספריה הלאומית, ירושלים. תודה לספרן והביבליוגרף מספרית יד יצחק בן-צבי ד"ר דב הכהן, שהכיר לי את ריינה.

4 ריינה כהן, "לאס מוג'אג'אס מודירנאס: אונה בואין ליסיין אה סייטאס מוג'אג'אס די מואיסטריה איפוקה פור קיטארלאס דיל קאמינו ייראדו" 1898; "פור לוס מודירנאס: און ראזונאמיינטו קונטריה לה מאנסיכ'ס די מואיסטריה איפוקה" 1899; קומינטארייו די דניאל, סאלוניקו, 5661. כמו כן כתבה ל"פרוריסו די כי"ח" ול"לה ב'אריה" קהיר (לא מצאתי את הכתבות).

5 על ספרות המוסר הרבנית באימפריה העות'מאנית ועל יחסה לנשים קוראות ראו: Matthias B. Lehmann, *Ladino Rabbinic Literature and Ottoman Sephardic Culture*, Bloomington and Indianapolis 2005, pp. 68-69, 81-82.

6 על כי"ח באימפריה העות'מאנית ראו: אהרון רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה, 'כל ישראל חברים' ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929, מאנגלית ומצרפתית צ' זמירי, ירושלים תשנ"א; על זכרונות אישיים אודות כי"ח בשאלוניקי ראו: סעדי הלוי, "מיס מימוריאלס", אקסיון, 2.3.1932; גילה הדר, "כי"ח בסלוניקי: שפה, מגדר, פוליטיקה 1837-1941", פעמים (בדפוס).

וכקוראות פוטנציאליות.⁷ אליעזר פאפו, בספרו פלא יועץ, ממליץ על הקמת קבוצות קריאה לנשים ומצדד בכך שתלמדנה את בנותיהן לקרוא.⁸ גם איזאק אמאראג'י ויוסף ששון, בספרם מוסר השכל, כתבו שנכון ללמד את הבנות את לשון הקודש ואת שפת המקום, והמליצו שנערות תלמדנה קריאה, כתיבה, חשבון, תפילות וכן מקצוע.⁹ מאמצע המאה ה-19 התחוללה באימפריה העות'מאנית ובקהילות היהודיות מהפיכה חינוכית: לצד בתי ספר ממשלתיים שנועדו למוסלמים בלבד, פעלו בתי הספר של המיסיון הקתולי והפרוטסטנטי, בתי ספר פרטיים ובתי הספר של כ"ח.¹⁰ מהקוריקולום של בתי הספר הפרטיים שפעלו תחת חסות ממשלת איטליה ושל בתי הספר של כ"ח עולה כי חלק מהבוגרות ידעו מספר שפות: לאדינו, איטלקית, צרפתית, אנגלית ועברית, ורכשו ידע כללי בגיאוגרפיה, בהיסטוריה ובמדעים. המורות והמנהלות בתי הספר של כ"ח שהשלימו את השכלתן בבית המדרש למורים בפריס קיבלו כלים חינוכיים וכישורים לחיים. הן יזמו, חינוכו והנחילו את ערכי השוויון והזכות לכבוד ולהבעת דעה לתלמידותיהן.¹¹ היו להן דעות, היו להן מילים והיו להן מטרות, והן יישמו אותן, לעיתים בניגוד לדעת הנהגת כ"ח, ולעיתים אף הגיעו לידי קונפליקט חריף עם הנהגת הקהילה והוועד הרוחני שלה.¹² החידוש והייחוד במהפכת החינוך בבתי הספר של כ"ח ובבתי הספר של המיסיון הקתולי והפרוטסטנטי התבטאו בפתיחת שערי בית הספר והחינוך לילדים ולילדות ממשפחות עניות.

- 7 להמן (הערה 5), עמ' 69-68
- 8 אליעזר פאפו (1828-1785), פלא יועץ (וינה 1870-1872), סלוניקו, דפוס עץ החיים תרנ"ט-תר"ס [1899-1900].
- 9 יצחק בכור אמאראג'י ויוסף מאיר ששון, מוסר השכל, סלוניקו, דפוס עץ החיים [תרנ"א?], 1841, 1892, 1849. על יצחק בכור אמאראג'י ראו: יצחק שמואל עמנואל, "בתי דפוס ומדפיסים (רע"ב-תשכ"ח)", בתוך: דוד א' רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, ח"ב, תל-אביב תשל"ב-תשמ"ו, עמ' 230-249.
- 10 אלה גרינברג, "חינוך נשים בין קהיר לאיסטנבול", בתוך: רות רוז ונוגה אפרתי (עורכות), נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים, ירושלים תשס"ט, עמ' 26-7. Alan Duben and Cem Behar, *Istanbul Households, Marriage, Family and Fertility 1880-1940*, Cambridge 1991, pp. 216-221.
- 11 Frances Malino, "Prophets in their own Land? Mothers and Daughters of the AIU", *Nashim* 3 (2000), pp. 56-73; Joy A. Land, *Corresponding Lives: Women Educators of the Alliance Israélite Universelle School for Girls in the City of Tunis, 1882-1914*, Los Angeles 2006, <http://escholarship.org/uc/item/6dr950wk>.
- 12 על אליס גירון, מנהלת בית הספר לבנות באדירנה, ראו: אביגדור לוי, "לקורות יהודי אדירנה במלחמות הבלקן על פי יומנה של מחנכת יהודיה", *המזרח החדש* לט (תשנ"ז-תשנ"ח), עמ' 16-45; ראו גם: Erol Haker, *Edirne: Its Jewish Community, and Alliance Schools 1867-1937*, Istanbul 2006, pp. 196-200.

אולם לא כל הילדים למדו בבתי הספר, וילדי העניים המשיכו להוות את רוב מניינו ובניינו של מעמד הפועלים בשאלוניקי ובאימפריה העות'מאנית בכלל.¹³ במקביל למהפכת החינוך החלה לפרוח העיתונות בשאלוניקי, בעיקר עיתונות יהודית בלאדינו שהורפסה בכתב רש"י.¹⁴ העיתון שהשפיע על דורות של עיתונאים ועורכים ועיצב את דעתם היה 'לה איפוקה' (התקופה) (1875-1918), בבעלות משפחת סעדי הלוי.¹⁵ עורכי העיתונים הבינו שנשים משכילות הן קוראות וקונות פוטנציאליות של עיתונים. אולם רק ב-31.8.1900 פורסמה בעיתון 'לה איפוקה' שירה בשם "אילווייוס אה לואיזה", שנכתבה בוודאות ע"י אישה, שרה אלחנאטי, צעירה ילידת לאריסה.¹⁶ בשנת 1905 פורסם בעיתון מכתב למערכת שנשלח ע"י אליגרי מאטאלון, מורה בכ"ח, שהצביעה על החשש מהתבוללות תרבותית,¹⁷ וב-20.7.1906 כותבת אליגרי מאטאלון מכתב נוקב, המגנה את העיתונות השאלוניקאית על התעלמותה ממאבקן של המורות לשיפור שכן. העיתונות אמנם תמכה במאבק המורים להטבת תנאיהם והעלאת שכרם, אולם לא התייחסה כלל לשכן העלוב של המורות (כ-10% משכרם של המורים העניים):

...הנכנסות לבית הספר עם עלות החמה ויוצאות לעת ערב. אין להן ימי חופשה וחופשות ארוכות... זה עצוב! ולומר שעם שכר עלוב זה המורות בבתי הספר צריכות לתמוך במשפחותיהן, להכין לעצמן נדוניה, כלי מיטה וכו'....¹⁸

13 גילה הדר, "כרמן בשאלוניקי: מגדר, משפחה ומאבק בקרב פועלות הטבק היהודיות בשאלוניקי", פעמים 107 (אביב תשס"ו), עמ' 38-5.

14 ראו: דוד בנבנישתי, משאלוניקי לירושלים, ח"ב, ירושלים 1982-1983, עמ' 137-168; משה דוד גאון, העיתונות בלאדינו, ירושלים, עמ' 74; גילה הדר ואחרים, העיתונות היהודית, קהילות: ספר יוון, בעריכת אייל ג'ניאוו, ירושלים: יד יצחק בן-צבי תשע"ד, 201-218.

15 אימפריית העיתונות של משפחת סעדי הלוי פעלה משנת 1875 עד שנת 1897 ללא תחרות, ושימשה בית גידול וחינוך לעיתונאים יהודים בשאלוניקי ומחוצה לה, ביניהם דוד פלורנטין ואחרים שהקימו את העיתון המתחרה "איל אב'ניר", אליהו שם טוב ארדיטי ("לה טריבונה ליבירה") (הבמה החופשית), אליהו ב'אסי, המשרור שלמה שלם ואחרים. כמעט כל אחד מכתבי העיתון שימש לאחר מכן ככתב או כעורך בעיתונים אחרים מכל גווי הקשת הפוליטית; Aron Rodrigue, Sarah Abrevaya Stein (eds.), *A Jewish Voice from Ottoman Salonica: The Ladino Memoir of Sa'adi Besalel a-Levi*, trans. Isaac Jerusalem, Stanford 2012.

16 שרה אלחנאטי, "אילווייוס אה לואיזה", לה איפוקה, 31.8.1900; ראו גם סדרת כתבות חתומה ע"י Mlle Elena Romero, "לה איפוקה", 27.7.1900, 15.2.1901, 3.5.1901, 8.11.1901 ועוד. Elisa Elisa: Una periodista colaboradora del periodico de Salonica La Epoca aprincipios del siglo XX", *Congreso internacional: Mujeres Sefaradies lectoras y escritoras (siglos XIX-XXI)*, Madrid, 17-19, octubre 2012.

17 Mlle Alegre Matalon, לה איפוקה, 29.12.1905.

18 Mlle Alegre Matalon, "פור לאס מאיטראס די איסקולה", 20.7.1906: ... אינטראנדו אלה איסקולה אל

נראה שעורכי העיתונים בשאלוניקי ידעו בדיוק מה נשים רוצות, מה נשים צריכות ומה נשים חושבות, ופרסמו את "הגיגי הנשים" במדורים מיוחדים שנקראו "בולה קלארה",¹⁹ "בולה מלכה"²⁰ ו"בולה ג'אנג'ה".²¹ היו אלה מאמרים פוליטיים-חברתיים נוקבים שנכתבו בסגנון "נשי שאלוניקאי", דהיינו, שפה ארכאית, פשוטה ועממית, השונה מסגנון הכתיבה העיתונאי. כוונת המדור לא הייתה לתת במה לנשים בענייני דיומא, אלא להעביר מסר פוליטי וחברתי בשפה היתולית, שנונה ועסיסית. דהיינו, הגברות המכובדות היו גברים שחתמו בפסבדונים נשי.²² כך שלמרות מהפכת החינוך שהתחוללה בכל האימפריה העות'מאנית מאמצע המאה ה-19 – בתי ספר ממשלתיים שנועדו למוסלמים, בתי ספר של המיסיון הקתולי והפרוטסטנטי, בתי ספר פרטיים ובתי הספר של כ"ח – הנשים לא נטלו חלק במהפכת התקשורת, להוציא סופרת צעירה, לא נשואה, בשם ריינה כהן.²³ בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 יצאו לאור בשאלוניקי שלושת הספרים הבאים:

1. לאס מוג'אג'אס מודירנאס: אונה בואין ליסיון אה סייטראס מוג'אג'אס די מואיסטרה איפוקה פור קיטארלאס דיל קאמינו ייראדו", סלוניקי 1898, פור לה סיניורינה ריינה מ' הכהן (הנערות המודרניות: שיעור טוב לנערות מסוימות בתקופתנו על מנת להניא אותן מהדרך הטועה, הנערה ריינה מ' כהן).

אמאניסיר דיל דיאה, איליאס נ סאלין קי אל אנוג'סיר; פארה איליאס נ איי נ ריקריאסיוניס נ ב'אקאנסאס... איס טריסטו! אי דיזיר קי קון איסטטה פאגה מיסקינה לאס מואיסטראס די איסקולאס פארטיקולאריס דיכ'ן אליודאר קוס פאריוניטיס, אפאריז'אריסין אונה דוטה, בלאנקיריאה, איטס...";
על הנדוניה ומשמעותה ראו: Jack Goody, *Bridewealth and Dowry*, Cambridge, Eng. 1973; Michael Herzfeld, "The Dowry in Greece: Terminological usage and Historical Reconstruction", *Ethnohistory* 27, no. 3 (Summer 1980), pp. 225-241.
על הנדוניה ומשמעותה בקרב המשפחות היהודיות בשאלוניקי ראו: גילה דרר, "נישואין כאסטרטגית קיום ערב הגירוש למחנות ההשמדה בשאלוניקי 1943: המשכיות ותמורה", *איל פריזינטי* 1 (2007), עמ' 225-209.

- 19 בולה קלארה, "קרוניקה פופולאר", לה איפוקה, 31.8.1906, על ההבדלים בין החינוך בכ"ח לחינוך בתלמוד תורה. בולה פירושו גברת מכובדת, רבת שנים, ללא השכלה, אולם בעלת חכמת חיים הנובעת בעיקר מאריכות ימים ושנים.
- 20 בולה מלכה, "קרוניקה", איל שאמאר (הסטירה), 28.1.1921, על עליית מחירי הלחם והשבתות באירופה.
- 21 בולה ג'אנג'ה, "לאס פוסטימאס די ג'אנג'ה", איל גאקיטון (סטירת לחי), 21 שבת 1922, על הקמת בית יתומות.
- 22 השימוש בפסבדונים בכלל ובפסבדונים נשי היה נפוץ. דוד בוניס, קולות משאלוניקי היהודית: קטעים מהסדרות ההיתוליות בג'ודזמו "טיאו איזרז אי קו מוז'יר בינוטה" ו"טיאו בוזור אי קו מוז'יר ג'אמילה" מאת משה קאזיס, ירושלים-שלוניקי תש"ס (1999); ראו גם העיתונאי, העורך, המתרגם והסופר יצחק (איזאק) דוד פלורנטין שפרסם רבים מספריו תחת שם העט מגדה ז'אן פ'לוריאן.
- 23 ריינה כהן חיברה מספר ספרים, אולם רק שלושה יצאו לאור. ד"ר דב הכהן תהה אם ריינה כהן היא אכן אישה או פסבדונים, וזאת בשל הנושאים בהם חזרה לעסוק ומשום שבשאלוניקי השימוש בפסבדונים נשיים היה מוכר ונפוץ. רק לאחר שעיינתי באוטוביוגרפיה היה לי ברור שכתב היד נכתב ע"י אישה.

2. פור לוס מודירנוס: און ראזונאמיינטו קונטרה לה מאנסכי'ס די מואקסטרע איפוקה, סלוניקו 1899, פור לה סיניורנה ריינה מ' הכהן (על המודרנים: הסקת מסקנות כנגד הצעירים של תקופתנו).

3. קומינטארייו די דניאל קומפואיסטע די פארטי מאדמואזיל ריינה די מנחם הכהן, סלוניקו 1901²⁴ (פירוש ספר דניאל, נכתב ע"י ריינה בת מנחם הכהן).²⁵

לאס מוג'אג'אס מודירנאס ופור לוס מודירנוס הם ספרונים קטנים, בני 12 עמ' ו-16 עמ', שנמכרו למתפללים בבתי הכנסת בעלות נמוכה. הספרים שייכים לז'אנר ספרות המוסר הרבנית שנכתבה בדיאלוג שבין הספרות הרבנית המסורתית לאתגר של המודרניות. הם משקפים את התמורות בחיי היום יום, היחסים בין גברים ונשים (בעיקר הצעירים), ההדתה, סכנות החילון והשפעות המודרנה שנבעו מבתי הספר של כ"ח וממוסדות המיסיון הקתולי והפרוטסטנטי.²⁶

לאס מוג'אג'אס מודירנאס ופור לוס מודירנוס יצאו לאור בבית הדפוס "עץ החיים" שפעל בשאלוניקי מאמצע המאה ה-19. בהוצאת "עץ החיים" הודפסו מעל מאה וחמישים ספרים וחוברות בנושאים שונים. בית דפוס עתיק זה היה בבעלות משפחת סעדי הלוי אשכנזי ובו יצא לאור העיתון לה איפוקה, ומשנת 1897 גם העיתון איל אכ'יניר (העתיד).²⁷ על מגמות ההתחדשות והשאיפה להפצת החינוך וההשכלה של דפוס "עץ החיים" אנו למדים מידעה בעיתון:

24 במאמר זה לא אעסוק בפירוש ספר דניאל. לא בכדי נזכר הפירוש לספר דניאל אצל משה דוד גאון במשכיות לבב. הוא מונה את פירושה של ריינה כהן לספר דניאל בתוך רשימת "מעם לועז על נביאים וכתובים" עמ' נ' ועמ' ס"ה (תורה לד"ר טינה ריבלין ז"ל שהאירה לי הפניה זו). משה דוד גאון, משכיות לבב על מעם לועז: גלגולו וגורלו של ספר קורא הדורות בלשון האשפנוולית, ירושלים תרצ"ג, עמ' 10. <http://hsf.bgu.ac.il/gaon/levav.pdf>

25 בשני הספרים הראשונים תוארה של ריינה הוא סיניורנה, ואילו בפירוש ספר דניאל התואר הוא מאדמואזיל. הן סיניורנה והן מאדמואזיל בשפה הספרדית והצרפתית פירושן עלמה, דהיינו אישה לא נשואה.

26 בתי הספר של כ"ח בתקופה זו היו בתי ספר יהודיים ששילבו תכנים מודרניים מערביים עם לימודי יהדות. על בתי הספר של כ"ח ראו הערה 6.

27 על בית הדפוס ראו: אברהם יערי, דגלי המדפוסים העבריים: מראשית הדפוס העברי ועד סוף המאה התשע-עשרה, ירושלים תש"ד [1943]; הנ"ל, הדפוס העברי בארצות המזרח, ירושלים תרצ"ז-ת"ש; יוסף נחמה, "שלוניקי עיר הוצאה לאור", בתוך: דוד א' רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, ח"ב, תל-אביב תשל"ב-תשמ"ו, עמ' 250-260; ראו גם הערה 9 (יצחק ש' עמנואל).

סופימוס קון פלאזיר קי לה סוג'יטה "עץ החיים" ס' איסטאן אוקופאנדו פור קיטאר איל אימטאז פור אזיר אפאריסיר אונה או מאס גאזיטאס אלה סימאנה. איספיראמוס קי סירה אונה בוגדאד פארה לוס אביטאנטים די נואיסטרה סינ'דאד אין איספאנדיינדוס'י לה אינסטרוקציון.²⁸

אנהנינו לדעת שאגודת "עץ החיים" פועלת לקבל אישור להוציא לאור גיליונות נוספים בשבוע (בראשית דרכו יצא העיתון "לה איפוקה" כשבועון). אנו מצפים שיהיה זה להרחבת ההשכלה ולטובת תושבי עירנו.

נראה שדפוס "עץ החיים" קיבל את האישורים המבוקשים מהממשלה, והוציא לאור את: ספר דברים 1883, "לה היסטוריה די איווב" 1889, מהדורה חדשה ל"מעס לועז - ספר בראשית" 1897, ספרי המוסר ספר זכות ומישור ליצחק פרחי 1887, ספר דרכי האדם ליצחק בכור אמאראג'י ויוסף בן מאיר ששון 1892, ומהדורה חדשה לספרו של אליעזר פאפו פלא יועץ 1899-1900.²⁹ מרשימת הספרים שהודפסו בדפוס "עץ החיים" אנו רואים שספריה של ריינה כהן תאמו להשקפות העולם של המוציאים לאור, ובוודאי לעניין ההתחדשות — הוצאה לאור של ספרים שנכתבו ע"י אישה. בית הדפוס "עץ החיים" והעיתון "לה איפוקה" קידמו את פרסום הספר. בהודעות לעיתונות הם הדגישו את עובדת היות הסופרת אישה, וציינו שתופעת נשים כותבות היא תופעה מיוחדת וחשובה שיש לעודדה.

סינוריה ריינה די מנחס הכהן ב'ייני די אידיטאר אי מיטיר אין ב'נידידה איל קומינטארייו סוב'רי דניאל. פור סיר קאלידו די לה פינדולה די אונה דימואזיל איסטוס קומינטארייוס פריזינטאן אונה קיירטה אימפורטאנסה. מאדמואזיל כהן קי פרופוני די קיטאר מואי'אס אי מאס אימפורטאנטים אוב'ראס אה לוז קי איל פובליקו לה אינקוראז'ה. איסטאמוס סיגורוס קי דיילאנטרי 3 גרוש'ים פריסיו די לה ברוטורה דינגונו קי טראז'ארה אי אימפוזארה לה אאוטורה אה קונטינטאר אין סו קאמינו.³⁰

העלמה ריינה בת מנחם הכהן עומדת להוציא לאור ולהעמיד למכירה את 'פירוש לספר דניאל'. לפירוש זה משמעות מיוחדת משום שהוא נכתב ע"י אישה. העלמה כהן מתעתדת להוציא לאור עוד יצירות חדשות וחשובות אם הציבור יעודדה. אנו בטוחים שבמחיר של 3 גרוש לחוברת אף אחד לא יעכב את הסופרת להמשיך בדרכה (בעבודתה).

מהאוטוביוגרפיה שלה אנו למדים שריינה כהן שילמה מכיסה את הוצאות ההדפסה של ספריה. על מנת להדפיס את "לאס מוג'אג'אס מודירנאס" ו"פור לוס מודירנאס" לוותה ריינה כספים משכנות, אלא שבית ההוצאה לא עמד בהתחייבויות ההפצה ולא שילם לה את ההוצאות, וכתוצאה מכך היא שקעה בחובות. על מנת להחזיר את ההלוואות יצאל ריינה, אחיה ואחיותיה לרחובות ומכרו את החובות בבתי כנסת ובמקומות ציבוריים. בשל אכזבתה מהוצאת "עץ החיים" היא הדפיסה את "קומינטארייו די דניאל" בדפוס "לה איפוקה", אולם גם בהוצאה לאור של ספר זה השתתפה בעלויות ההדפסה.³¹

28 לה איפוקה, 12.9.1878.

29 לשלושת הספרים האחרונים התייחס החוקר Matthias Lehmann. ראו הערות 5, 7.

30 "טוב'דאד'ס לוקאליס", לה איפוקה, 9.8.1901. הודעה דומה פורסמה בתאריך 7.6.1901.

31 אוטוביוגרפיה, עמ' 42-46, 60.

חינוך והשכלה – בית הספר הפרוטסטנטי והשפעתו על כתיבתה

במאה ה-19 פעלו באימפריה העות'מאנית ובצפון אפריקה אגודות מיסיונריות פרוטסטנטיות שמטרתן הכנסת היהודים תחת כנפי הנצרות.³² נראה שהמיסיונרים הצליחו למלא את בתי הספר בתלמידים ובתלמידות רבים, אולם מעטים היו היהודים שהמירו את דתם לנצרות. בשנות ה-60 של המאה ה-19 ייסדו בשאלוניקי הכומר פיטר קרוסבי (peter Crosbie) ואשתו את בית הספר לבנות של המיסיון של הכנסייה הסקוטית,³³ The Jewish Mission of the Established Church of Scotland.

בשנת 1875 נסגר בית הספר, ונפתח מחדש בשנת 1877. בית הספר המשיך לפעול גם לאחר מותו של הכומר קרוסבי בשנת 1904, ונחשב לאחד מבתי הספר הטובים בעיר.³⁴ למדו בו אנגלית,³⁵ צרפתית, עברית,³⁶ לאדינו, תפירה ומלאכת יד, ובוגרותיו הקימו את ארגון הסעד והעזרה ההרדית Guild of Sympathy.³⁷

דוד בנבנישתי כותב בזיכרונותיו על מיסיונר שנשלח מאנגליה לשאלוניקי, הקים בית ספר, ו"למרות מרצו ותחבולותיו לא הצליח לרכוש אף נפש אחת. שולחיו העירו על כישלונו

32 Avner Levi, "Shavat Aniam: Social Cleavage, Class war and Leadership in the Sephardi Community The Case of Izmir 1847", in Aaron Rodrigue (ed.), *Ottoman and Turkish Jewry*, Bloomington 1992, pp. 183-202. לאה ברונשטיין-מקובצקי, "פעילות המיסיון האמריקאי בקרב היהודים באסתנבול, שלוניקי ואיזמיר", בתוך: מינה רוזן (עורכת), ימי הסהר, תל-אביב 1996, עמ' 273-311; אליעזר בשן, היהודים במרוקו במאה ה-19 והמיסיון האנגליקני, רמת גן 1999; Leah Bornstein-Makovetsky, "Jewish Converts to Islam and to Christianity in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century", in Mina Rozen (ed.), *Jewish Communities in Turkey and the Balkans 1808-1945*, vol. 2, Tel Aviv 2002, pp. 83-127; Inger Marie Okkenhaug, *The Quality of Heroic Living, of High Endeavour and Adventure: Anglican Mission, Women and Education in Palestine 1888-1948*, Leiden 2002; רחל סבע (וולף), קונטרס 'שעות עניים' [שעות עניים] בלאדינו (איזמיר 1847), עיון ז'אנרי ותמטי בקורותיו של פילוג חברתי פנים-קהילתי וביטוי בשני שירי קופלאס ספרדיים-יהודיים, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראייל, תשס"ח.

33 יצחק שמואל עמנואל, תולדות יהודי שלוניקי, עמ' 131. תדפיס מתוך: דוד א' רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, תל-אביב תשס"ח.

34 "אין סאלוניקו: מואירטי די ריב'רינדו פ' קרוסבי", איל אביניר, 28.11.1904.

35 "נוכ'דאדים לוקאלים", לה איפוקה, 17.5.1901. עיתון אנגלי הציע אלף שטרלינג פרס למי שיכתוב את החיבור המעולה ביותר על "מה תעשה נערה לא נשואה אם יהיו ברשותה 1,000 לירות שטרלינג". הנערה שזכתה היא מדמואזיל קוב'ו משאלוניקי, תלמידה בבית הספר קרוסבי.

36 Rachel (Saba) Wolfe, "From Protestant Missionaries to Jewish Educators: Children's Textbooks in Judeo-Spanish", *Neue Romania* 40 (2011), 135-151.

37 "אין סאלוניקו", איל אביניר, 28.12.1904. בוגרות בית הספר תורמות ספרים לתלמידי עניים ב"תלמוד תורה". ריינה כהן אינה מזכירה באוטוביוגרפיה את אגודת הבוגרות.

בעבודתו. ענה להם המיסיונר, שהתחבב בינתיים על יהודי העיר, בזו הלשון: עברתי בנאמנות, ואף הצלחתי, שכן עד היום לא עלה בידי היהודים להעבירני לדתם....³⁸ ואכן, הכומר קרוסבי היה חביב על כל תושבי שאלוניקי. בהלווייתו השתתפו אלפים, בני שלוש הדתות, ביניהם ראש הקהילה היהודית יעקב מודיאנו, נשיא כ"ח מואיזי מורפורגו, עורך הדין של הקהילה עמנואל שלם, ועוד. בעיתון אף נכתב הספר קצר המשבח ומהלל את הנפטר.³⁹

רוחו הסובלנית, צניעותו וטוב ליבו זיכו אותו באלפי מעריצים בני כל המעמדות והדתות. הוא היה חביב במיוחד ליהודים מבלי לנצל הזדמנות להרחיקם מדתנו. בית הספר לבנות אותו יסד הוא אחד מבתי ספר הטובים בעיר... הוא העניק שירותים רבים לשאלוניקי בכלל ולאחינו במיוחד בעזרתו להפצת השפה האנגלית. אנו מזכירים כי במשך שנים רבות בבית ספר זה למדו הבנות את השפה העברית.

...קו לארגו איספיריטו די טולירנסיה, קו מודיסטיאה אי קו טאלינדאד די קוראסון לי גאנארון מיליס אי מיליס די אדמיראדורים אינטרי טודאס לאס קלאסאס דיל פואב'לו, קין דיפ'רנסיה די ריליג'יון. איל קי מוסטראצ'ה פארטיקולארמינטי אמאצ'לי צ'ירסו לוס ג'ידיוס קין טזקאר נונקה די סירצ'ירסי די דינגונה אוקאזיון פור אלטארלוס די נואיסטרה פ'יי. לה איסקולה די איז'אס קי איל פ'ונדו, איס אונגה דילאס מיז'ורים די לה ס'יב'דאד... רינדיון אימינסוס סירצ'יסיוס אה סאלוניקו אין ג'יניאל אי אה נואיסטרוס אירמאונס אין פארטיקולאר אין אייודאנדו איל איספאנדימינטו די לה לינגואה אינגליזה. אקודרימוס קי מיינטרים מוג'וס אניוס איסטה איסקולה טוב'ו גראנדי קוידאדו די אינסנייאר איל עיב'ריאו אה קוס איליב'אס.

לדברי השבח וההלל שנכתבו על הכומר קרוסבי ובית ספרו אין רמז באוטוביוגרפיה של ריינה כהן, אולם כבר בפסקה הראשונה הפותחת את האוטוביוגרפיה היא מציינת את העובדת שלמדה בבית ספר זה.

אין איסטאנדו אין אונגה איסקולה פרוטיסטאנטה, אונגה טאדרי, אונגה אמויה דימי קלאסא מי דימאנדאצ'ה אונגה קיסטיין ריליג'יוזה. ערב אחד, בהיותי בבית ספר פרוטסטנטי, שאלה אותי חברה בת כיתתי שאלה בענייני דת.⁴⁰

על העובדה שבבית הספר למדו בנות יהודיות רבות, בעיקר ממשפחות עניות, אנו למדים ממאמר בעיתון "לה איפוקה" 1877 המציין שמאדאם גואדילי, מורה בת שלושים שלימדה בבית הספר, נפטרה ממחלה מדבקת. המאמר אינו יוצא כנגד העובדה שילדות ממשפחות יהודיות לומדות בבית ספר נוצרי אלא דואג יותר לבריאותן הפיזית:

38 דוד בנבנישתי, יהודי שאלוניקי בדורות האחרונים: הליכות חיים, מסורת וחברה, ירושלים תשל"ג, עמ' 218.

39 "אין סאלוניקו: מואירטי די ריב'רנדו פ' קרוסבי", איל אב'ניר, 28.11.1904.

40 ריינה כהן, אוטוביוגרפיה, עמ' 1.

מוס איספאנטאמוס נון קאכ'זי דאנייו אין לה סודיטה אנו דואגים שלא ייגרם נזק בבית הספר... בו
איסקולה... אין לה קואלה מונג'אס איז'אס די ג'דיינס לומדות חנים ילדות יהודיות רבות.
איסטודייאן דיבאלדיס".⁴¹

מילת המפתח היא "דיבאלדיס" (חינם). העובדה שריינה כהן נשלחה ללמוד בבית ספר של המיסיון מעידה על כך שמשפחתה הייתה ענייה ולא הייתה דתית במיוחד. עולה השאלה מדוע לא נשלחה ללמוד בבית ספר של כ"ח, בו למדו בנות העניים חנים? איננו יודעים מתי ריינה כהן נולדה ומתי נפטרה, וכן איננו יודעים מה היה מצבה הכלכלי של משפחתה. על פי האוטוביוגרפיה שכתבה אנו למדים שהמשפחה הייתה מרובת ילדים. אפשר שהבנים אכן עמדו בקריטריונים של בני עניים והתקבלו לבית הספר של כ"ח ללא תשלום, אולם האב סרב לשלם על חינוך בנותיו. הסיבה שריינה נשלחה ללמוד בבית הספר הפרוטסטנטי הייתה קמצנותו, וזאת על פי עדותה.

אין לה קאמארה קי יו איסקריבי' איל ליכ'רו די דניאל בחדר בו כתבתי את ספר דניאל היו שבעה
אבי'אה 7 ב'ינטאנאס. אין קאדס ב'ינטאנה אבי'אה און חלונות. בכל חלון הייתה שמשה או שתיים
ג'אס או 2 מאנקוס. מי פאדרי פור קו איסקארסיוזה חסרות. אבי בשל קמצנותו הותיר את השמשות
מוס דיאבי'ה לוס ג'אמיס רוטוס. 8 איז'יקוס ג'יקוס שבורות. שמונה ילדים קופאים מקור, ולאבא הזה
מוס אינטויג'אראמוס די פ'ריאוס אי איסטוי פאדרי לא הייתה חמלה כלפי ילדיו העלולים לחלות.....
נון טיניאה פ'יאדאד די סוס קריאטוראס. קי סי לי אמי כנגד (הסתגרותי בבית וכתובת הפירוש לספר
איב'אן אזיר חאזינוס... מי מאדרי פור קונטראריטה דניאל) ואבי משום קמצנותו לא הרשו לי להדליק
אי מי פאדרי פור איסקארסיוזה נון מי דיאירון מיטיר אש בחדר (לחמם)....
לומברי אין לה קאמארה".⁴²

ריינה כותבת ויוצרת למרות הכפור החודר לביתה, ולמרות חוסר הסובלנות והכעס של בני משפחתה כלפי רעיונותיה ודרכה, שהיו חריגים בנוף היהודי ובעולם העות'מאני באותה התקופה. האם בית הספר הפרוטסטנטי היווה עבורה מקום מקלט ונחמה? נראה שגם בבית הספר נתפסה ריינה כשונה, אך חכמה בעיני התלמידות. האוטוביוגרפיה של ריינה כהן נפתחת בתלונה על איכות ההוראה בבית הספר ועל יחס מבזה ליהדות ולגזע היהודי. אחת מחברותיה לכיתה שואלת את ריינה שאלה בענייני דת. ריינה עונה לה, והתלמידה מתפעלת ואומרת:

41 "נז'ידאדיס לוקאלים", לה איפוקה, 24.12.1877.

42 כהן, אוטוביוגרפיה, עמ' 22.

אם הייתי שואלת את אחת המורות היא לא הייתה יכולה לענות. אל תתפלאי, אמרתי לה, הפרוטסטנטים יודעים רק מה שכתוב בספר התנ"ך. לא הצלחתי לסיים את המשפט, והמורה יצאה בכעס מחדרה, בשומעה את מילותיי. היא אמרה לי, את טועה, גבירתי הצעירה, אתם היהודים עם חסר חינוך, אתם אוהבים את הכסף ואתם עובדים רק עבור הכסף ולא עבור החינוך.... אתם עם ללא תרבות וידע, אתם גנבים ורמאים.

...אה טאלה מאריסטרס קי לה דימאנדי נון מי לה פואידי ריספונדיר. נון טי מאראב'ילייס לי דישי יו, איסטאס פרוטסטאנטאס סאב'ין לוקי אים איסקריטו אין לה ביבלייה סולו. נון אלקאנסי אה איסקאפאר איל ב'ירבו, קי לה מאריסטרס סאלי קון ראב'ייה דילה קאמארה, אין סינטיינדו איסטא פאלאב'רה, איליייה מי דישו, טי ייראס מאדמואזיל. סוש ב'וזוטרוס ג'ידיוס, קי סוש און פואיבלו אינייוראנטי, סוש ב'וזוטרוס קי אמאש סולו לה מונידה, אי קי לאזדראש סולו פור לה מונידה אי נון פור לה אינסטרקציון... סוש און פואיבלו סין קולטורה אי סין סאב'יר, סוש לאדרונס אי פ'אלסאדורים.⁴³

לשמע האשמות אלו ריינה כהן נעלבה ונפגעה מאוד. היא שבה לביתה ובכתה כל הלילה, כשמילותיה של המורה מצלצלות ומהדהדות באזניה. אולם דווקא היחס המבזה והמזלזל כלפי היהדות וכלפי בני עמה הוא זה שהעיר את הרגשות הדתיים והלאומיים של ריינה. ריינה, המודעת לעומק התרבות וההיסטוריה היהודית ולעושרה, החליטה להקדיש את עצמה ללימודים ולדעת, על מנת להעניק כבוד לאומה היהודית. החלטה כבדת משקל לנערה יהודייה צעירה, בתקופה שבה משאת נפשן כל הצעירות בנות גילה, ושל הוריהן, הייתה להינשא בגיל מוקדם, דהיינו למצוא חתן ולהקים משפחה.⁴⁴

הספר הראשון שריינה קראה והושפעה ממנו רבות בלימודיה ובכתיבתה היה ההיסטוריה של אלכסנדר הגדול:

אני קראתי את ההיסטוריה של אלכסנדר הגדול, והגדולה הפוליטית של אלכסנדר כאילו ננעצה בליבי והרגשתי רוח (קרב) כדי להילחם לניצחון הצדק והאמת, וכך הקדשתי את עצמי ללימודים.

יו מילדאב'ה לה איסטורייה די אליקסאנדרו איל גראנדי איל ג'יניו פוליטיקו די אליקסאנדרו פאריסיו פונטארסי אין מי קוראסון, אי מי סינטיי אנסו און איסקפירטו פור קונבאטיר פור איל טריאומפו דילה ג'וסטיסיה אי דילה ב'ירד'אד אנסו יו מי די איל איסטודיו.⁴⁵

כמו כן התעמקה ריינה כהן בספרות המוסר ובפילוסופיה. יצירתה מעידה בבירור שהמחברת הכירה סוגות ספרותיות רבות וקראה מגוון רב של ספרים. יצירתה היא יצירה יהודית, אך משלבת ידיעות רבות מתחום התרבות והספרות הכללית. בספריה "לאס מוג'אג'אס מודירנאס"

43 אוטוביוגרפיה, עמ' 1.

44 ראו: אוטוביוגרפיה, עמ' 13, 15, 27, 86, 95 ועוד; אברהם חיים פריימן, סדר קידושין ונישואין אחרי חתימת התלמוד, מחקר היסטורי-דוגמתי בדיני ישראל, ירושלים תש"ה; גילה הרר, היבטים בחיי המשפחה היהודית בשאלוניקי 1900-1943, זמן הנשים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, אוקטובר 2003.

45 אוטוביוגרפיה, עמ' 2.

ו"פור לוס מודירנוס" משלבת ריינה כהן משלים, סיפורים מהתנ"ך, ספרות מדרש ואגדה ומימרות מן הגמרא.⁴⁶ בין היתר היא מביאה את מדרש "מעס לועז" לספר בראשית (בתיאור גן העדן),⁴⁷ מצטטת מספרי הנביאים (ירמיהו מב, מג),⁴⁸ מכירה את סיפור יהודית והולפרנס⁴⁹ וספרות קלסית ספרדית כ"דון קישוט" ו"רומאנסוס די קאז'אלאריאה" – רומנסירו של שירת אבירים. האם למדה בבית הספר ספרות או הושפעה מהרומנסות היהודיות ספרדיות שהיו נפוצות בתקופתה?⁵⁰

"לה לוז דילה זכינה" – אור השכינה

אולם ריינה לא עשתה את הדרך אל הלימוד והידע לבדה. בלילה קרה לה משהו, ובבוקר הייתה שונה.

אלה מאניינה מ' דיספירטו, י' דיבי'ני אוטרה פירסונה. און איספירטו מואי'בו נאסי'ו אין מ' קוראסון, אי מ' מוסארט'בה און קאמינו אסיגואיר, אי אונה קלארידאד רילומברא'בה מ' אימאג'ינאסי'ון.⁵¹

בשנתה נגלה אליה "איספירטו" (רוח). מי הוא הרוח? האם אפשרי הדבר? האם לריינה כהן היה "מגיד" כפי שהיו לר' יוסף קארו, חיים ויטאל, רמח"ל ואחרים?⁵² התפיסה המקובלת היא שבמיסטיקה היהודית (המזוהה עם הקבלה) אין נשים מיסטיקאיות, ומכאן שבלתי אפשרי שיהיה להן "מגיד" אשר ינחה אותן בכתיבתן.⁵³

46 ריינה כהן, פור לוס מודירנוס, עמ' 11. על ר' עקיבא, פאפוס ואדריאנוס, ברכות סא ע"ב.

47 יעקב כולי, מעס לועז, ספר בראשית, קושטא, תצ"ג, עמ' 11.

48 ריינה כהן, פור לוס מודירנוס, עמ' 12, 15.

49 ריינה כהן, פור לאס מוג'אג'אס מודירנאס, עמ' 4.

50 שם, עמ' 4-5. על רומנסות והשפעתן המיסטית על שבתאי צבי ראו: שמואל ורסס, "מליסלדה עולה מן הרחצה: גלגוליה של רומנסה שבתאית", פעמים 88 (תשס"א), עמ' 76-97; גם טרזה מאוילה, המיסטיקאית הספרדית שפעלה במאה ה-16, גדלה על סיפורי אבירים, רומנסות וקדושות של הכנסייה. ראו: Allison E. Peers (ed.&trans.), *The Life of Teresa Of Jesus: The Autobiography of Teresa of Avila*, New York 1991, pp. 68-70; Alison Weber, *Teresa of Avila and the Rhetoric of Femininity*, Princeton, N.J. 1990.

51 אוטוביוגרפיה, עמ' 2.

52 יוסף קארו, ספר מגיד מישרים, יוסף הכהן (עורך), ירושלים: הוצאת העורך, תשס"ז (2007); חיים ויטל, ספר החזיונות, אהרן ז. אשכולי (עורך), ירושלים תשי"ד (1954).

53 יוסף חיות, "דרך לא מקובלת? מיסטיקאיות יהודיות באספקלריה של 'ספר החזיונות' לר' חיים ויטאל", ציון, סז (תשס"ב), עמ' 139-162; גרוסמן אברהם, חסידות ומורדות – נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"ג, עמ' 342-345.

יוסף חיות מערער על זו, ומתייחס לתופעת המיסטיקאיות היהודיות שפעלו במאות ה-16-17 בצפת ובדמשק. במאמרו הוא מבקש להעריך את ממדיה החברתיים של התופעה ולהרהר על פשר היעלמותן מהזיכרון ההיסטורי היהודי. לטענתו, היעלמותן נובעת בעיקר מהעובדה שנשים אלו לא ידעו קרוא וכתוב ולא העלו את חזיונותיהן בכתב. על פי האוטוביוגרפיה, הרוח (הטובה) מופיעה לעיני ריינה לעיתים קרובות, מנחה ומעודדת אותה ללכת בדרכה ומביאה אותה לשיאים צלולים ובהירים של תהילה, כבוד, עושר ונחת רוח. לעיתים מובילה אותה הרוח (והפעם זו הרוח הרעה) לתהומות הצער, הייסורים, הייאוש והאובדן.⁵⁴

לפתע הופיע בחזוני אור רוחני כוהר השכינה ודרך צלולה מאוד וזהרה. את כל הרקיע כיסה ענן שחור וכבד שהחשיך את הכול. אני נמלאתי אימה בראותי את המראה הזה, ושאלתי מה זה? האם זה המוות הקדום? לא, אמר לי הרוח, זה חזק יותר מהמוות. זה הגורל הרע והאסון הרודף את האדם, והוא (האדם) משתוקק למות, אך הוא (המוות) אינו מגיע. הבטתי למרום וראיתי עוד. הבחנתי בהר גבוה. הרוח אמר לי: טפסי על ההר. כאשר התחלתי לטפס הופיע רוח רע שלא הניח לי לעלות.

אינסופיתו מי סי פריזיטו אין לה אימאז'נאסיון אונה לוז איספיריטואלזם קומו לה לוז דילה שכינה אי און קאמינו מונג'ו קלארו אי רילוזייט. אין טודו איל סילו אכ'יאל און נוב'י איסקורו אי איספסו קי איסקוריסאל טודו. יו מי איסטרמיס די ביאיר איסטה ב'סטה אי דימאנדי קי איס איסטו? איס לה מואירטי פרימאר ?

נון, מי דיטו איל איספיריטו, איסטו איס מאס פ'ואירטי דילה מואירטי. איסטו איס לה מאלה קואירטי אי לה דיזגראסיה קי פירסגו אלה פירסונה אי קי דיזיאלה לה מואירטי אי נון לי ביני. מירי אין אלטו אי ב'י מאס, יו רימארקי אונה מונטאנייה אלטה. איל איספיריטו מי דיטו סוב'יר איסטה מונטאנייה קואנדו פ'ואי פור סוב'יר מי סי פריזיטו און איספיריטו מאלו קי נון מי דיזאלה סוב'יר.

אמנם ריינה כהן אינה מציינת באוטוביוגרפיה שהרוח עוזר לה בכתיבתה, אולם האם היה זה אפשרי לגבר או לאישה לכתוב ולהוציא לאור שלושה ספרונים בתקופה כה קצרה, 1898, 1899, 1901, ואף לכתוב מדרש על ספר משלי, "קומינטארייו די משלי"?⁵⁵ כל הספרים שכתבה ריינה כהן מבוססים על מקורות עתיקים וחדשים רבים, אולם אין היא מספרת שבביתה הייתה ספרייה, וכמו כן אין עדויות לכך שישבה בבית המדרש והשתמשה

54 על התופעות המלוות את הופעת הרוח הטובה והרעה (איספיריטו בואינו ואיספיריטו מאלו) ראו: ג'וליה קריסטבה, שמש שחורה: דכאון ומלנכוליה, תרגום מצרפתית: קרן שמש, תל-אביב 2006, עמ' 26-31.

55 הספר אמנם לא יצא בדפוס, אך על פי עדותה, היא מסרה את כתב היד למשכיל, מנהל תלמוד תורה הגדול, משה יעקב אוטולנגי, שהעבירו לבית המדרש של הרב חיימ'ו קוב'ו בשאלוניקי. על אוטולנגי, ראו: דוד א' רקנטי, "השירה העברית בשלונקי בדורות האחרונים", בתוך: רקנטי (עורך), זכרון שאלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, תל-אביב תשס"ח, עמ' 277-296; אוטוביוגרפיה, עמ' 36, 42 (כתב היד נעלם ואבדו עקבותיו). ספרייתו של חיימ'ו קוב'ו ורבות אחרות עלו באש התבערה בשנת 1917, והספרים והספריות שניצלו אבדו בתקופת מלחמת העולם השנייה וההשמדה של יהדות שאלוניקי.

בספרייתו. על פי עדותה היא אף לא יצאה מביתה, בשל נדר שנדרה, במשך חמש עשרה שנה.⁵⁶

האם רוב המקורות אותם ציטטה היו ממעס לועז?

על היות כתיבתה אוטומטית מעידה האוטוביוגרפיה. ארבע מאות עמודים כתובים בעיפרון במחברת שורות, וכמעט שאין מחיקות כלל. אפשר לשער שלכתב היד היו מספר גרסאות, וכי הגרסה שבידינו היא הטיוטה האחרונה, אולם כאשר קיימות מספר טיוטות הכותב/ת בדרך אינו חוזר על משפטים מספר פעמים שורה אחר שורה. אופן הכתיבה הוא אוטומטי. ריינה כותבת את קורותיה במהירות, ברהיטות ובנחישות. אין זה יומן שבו היא מציינת את אשר קורה לה יום אחר יום, אלא כתיבה מהירה ורהוטה ברצף, הכפופה למצבי רוח, בהתאם להופעתו של ה"רוח".⁵⁷

כתיבה נשית – הדיו הלבנה

משה אטיאש כותב בהקדמה לספרו 'רומנסירו ספרדי':

תפקיד כביר מילאה הרומנסה בחיי הספרדים וביחוד בחיי האישה הספרדיה. היא הייתה מקור למזונה הרוחני, כמעט היחיד, במשך דורות, ממנה שאבה ביטוי ליגונה, בית אחיזה לדמיונה וניב לששונה. לא שלימות עלילתה של הרומנסה, אלא כל קטע ואפילו שורות בודדות שבה קדשוה לשימוש מסוים, אם רק דובכו שורות אלו רחשי לב בנאמנות ונתנו מבע למצב מסוים אישי משפחתי או ציבורי.

על פי משה אטיאש ואחרים, מילאו הרומנסות את צורכיהן של הנשים לביטוי עצמי. נשים יהודיות ספרדיות לא דיברו. הן שרו רומנסות עתיקות, זעקו, בכו, יללו וקוננו קינות, עלו לקברי צדיקים, רחצו קברים, הקימו מצבות, ילדו בנים ובנות והזינו את בני המשפחה באוכל ובאהבה.⁵⁸ אל מול האידיאליזציה והגעגוע אל הנשים השרות, על פי משה אטיאש, טבעה הסופרת והתיאורטיקנית הפמיניסטית הלן סיקסו (Helen Cixous) את המונח "כתיבה נשית – כתיבה בדיו לבנה". הדיו הלבנה היא כתיבה במיצי הגוף. הכתיבה הנשית, כפי שהיא מוצגת על ידי הפמיניסטיות הצרפתיות הלן סיקסו, לוס איריגרי (Luce Irigaray) וג'וליה קריסטבה

56 אוטוביוגרפיה, עמ' 23, 52 ועוד.

57 בדיון זה לא אוכל להתייחס לכל כתיבה וחזיונותיה של ריינה כהן, ואני מקווה להרחיב אודותיה במאמרים נוספים בעתיד.

58 משה אטיאש, רומנסירו ספרדי, ירושלים תשכ"א, עמ' 21; גילה הדר, "הזיאה הגדולה: נשים יהודיות בבית הקברות בשאלוניקי", עתמול 30 (ספטמבר 2004), עמ' 26-27.

(Julia Kristeva), מתגדרת בחוויה הנשית הייחודית – גוף האישה, ההיריון, הלידה, גידול ילדים, הכאב, העדרה והדרתה, הכנת האוכל, הצום, השקט והקול המותר.⁵⁹ ריינה כהן הכירה את שירת האבירים, אך לא שוררה רומנטית. היו לה עמדות, מחשבות ומילים אותן דיברה והציגה בפני העילית הרבנית (החכמים) והעילית האינטלקטואלית בשאלוניקי, בירושלים, בקהיר, בפריס ובלונדון. בשונה מרוזה גבאי,⁶⁰ ריינה כהן הגיעה ממשפחה ענייה שלא עודדה את הבת לקרוא, לדבר ולכתוב, ולמרות זאת הצליחה להשמיע את דבריה ולפרסם את ספריה. אולם המחיר אותו שילמה היה כבד: אבדן מיניותה, אבדן שפיותה ואבדן סיכוייה להינשא. ריינה כהן כתבה בעיפרון, אולם עיקר כתיבתה הייתה ב"דיו לבנה". ה"דיו הלבנה" של ריינה הייתה הדרך המקובלת על נשים חסידות, צדקניות וקדושות: תעניות,⁶¹ כאב, מחסור, דחייה והסתגרות.

תעניות וייסורין

...יו קומו קריאטורה, אגיטיו אזיר לוס תעניות. איסטו עוד כילדה, קיבלתי על עצמי לעשות תעניות. אירה אין טיימפו די אלול איל מוס אינטירו די אלול היה זה בזמן אלול. כל חודש אלול עד יום כיפור פ'נה כיפור איסטובי אזינדו תענית...⁶² התענית.

האם ריינה כהן נוהגת מנהג תענית בשל היכרותה עם המנהגים הנוצריים (אותם למדה בבית הספר הפרוטסטנטי)?⁶³ האם הייתה מקורבת לחוגי המקובלים או הכירה את מנהגיהם?⁶⁴

ותצם יהודית כל ימי אלמנותה לבד מכל ערב שבת ושבת וערב ראש חודש וראש חודש ומועדים וימים טובים לבית ישראל.⁶⁵

59 לוס איריגרי, מין זה שאינו אחד (מבחר), מצרפתית דניאלה ליבר, תל-אביב 2003; הנ"ל, אני, את, אנחנו: לקראת תרבות ההבדל, תל-אביב [תשס"ד] 2004; הלן סיקסו וקתרין קלמנט, זה עתה נולדה, מצרפתית הילה קרס, תל-אביב [תשס"ו] 2006; יצחק גורמיזאנו, "לקרוא כאישה מזרחית", הכיוון מזרח, 11 (2006) <http://www.text.org.il/index.php?book=0614055>

60 ראו הערה 2 לעיל.

61 Caroline Walker Bynum, "Fast, Feast and Flesh: The Religious significance of Food to Medieval Women", in Carole Counihan and Penny Van Esterik (eds.), *Food and Culture: A Reader*, New York 1997, pp. 139-158.

62 אוטוביוגרפיה, עמ' 10.

63 גרוסמן אברהם, חסידות ומורדות (הערה 53). על פי גרוסמן, מנהג תענית נשים אינו דאורייתא ומקורו בנצרות.

64 בצלאל לנדוי, "תענית אסתר במסורת ישראל", <http://www.daat.co.il.daat/kitveyet/mahanaim/>, taanit.htm: "משמעות מיוחדת הייתה לצום תענית אסתר בבית מדרשם של המקובלים, ומהם שראו אותו לא כזכר לגבי העבר אלא בעיקר לגבי העתיד".

65 יהודית, ח, ו.

האם רצתה להידמות באמצעות התענית לגיבורות יהודיות אשר הצילו את עם ישראל, כאסתר המלכה ("תענית אסתר"), וכיהודית אשר הרגה את הולופרנס?⁶⁶ או אולי נהגה במנהג התענית כמנהגן של נשים צדקניות בתפוצה הספרדית, "מה שנהגו קצת נשים שלא לאכול בשר בשני וחמישי לפי שהם ימי סליחה".⁶⁷ בחירתה להתענות בכל חודש אלול עד יום הכיפורים (בימים שהם ימי סליחה) מלמדת אותנו שריינה כהן שאפה לנהוג בחסידות רבה ולהתעלות למעלה רוחנית גבוהה יותר. קרול ביינום⁶⁸ וג'ואן בלומברג טוענות שבאמצעות אוכל / צום שלטו הנשים על גופן, על עצמן ועל עולמן. ריינה כהן, כקדושות נוצריות וכחסידות יהודיות, מנסה להרוס את גופה (את הגשמיות) על מנת להתעלות רוחנית. סיבה נוספת לצומות כהן היא נוקטת הוא הניסיון להכניע את גופה המתאווה, להפסיק את לחץ המשפחה לדרישה שתינשא לגבר צעיר ומבטיח שחיוז אחריה, ולהתגבר על תהליך ההתבגרות ועל השינויים שהתחוללו בגופה. ההרס העצמי והמודע של גופה על מנת להגיע להתעלות רוחנית אינו מסתיים בהרעבה עצמית ובתעניות. היא בוכה וזועקת, ומתוך הכאב, הבכי והזעקה נחה עליה ההשראה הפואטית ופורצות המילים. עבור ריינה המילים הן בעלות כוח ריפוי מנחם. השירה נכתבת בשקט שלאחר הכאב והזעקה. אולם האם זו שירה מנחמת? האם "פיתויי השטן"⁶⁹ הם שירה מנחמת?

66 ריינה כהן, פור לאס מוג'אג'אס מודירנאס, עמ' 4. ספר יהודית הינו הספר הרביעי מבין הספרים החיצוניים, ומקורו העברי אבד. הספר נשמר ב"תרגום השבעים" ליוונית ובתרגום ה"וולגטה" ללטינית, ונמצא בגרסאות התנ"ך היווני של הכנסייה הקתולית והיוונית-אורתודוקסית. מעשה יהודית מופיע בספר חמדת ימים, דרשות לשבתות ולמועדים, ח"ב, פרק ב', דף נו-נח, קושטא, תצ"ה; על יהודית בספרות העממית של יהודי ספרד ראו: יום טוב לוינסקי, ספר המועדים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 122-134; על יהודית וגבורת נשים ראו: שלומית שוגרמן, "לפי שהנס נעשה בידי אישה", קולך, <http://www.kolech.com/show.asp?id=48874>; עדות דני פלומבו, יליד בורסה, על סיפור יהודית וגבורתה שסיפרה לו אמו; בימים אלו כותבת נגה כהן מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב "על ספר יהודית במסורת היהודית – היבטים פולקלוריסטיים וספרותיים".

67 ר' חיים בנבנישתי, שיידי כנסת הגדולה, או"ח, הלכות נפילת אפיים, הגה"ט, סי' קלד, דף יח, ע"ב, ירושלים, מכון הכתב, תשמ"ט.

68 Bynum, *Holy Feast and Holy Fast: the Religious Significance of Food to Medieval Women*, Joan Jacobs Blumberg, [הערה 61] Berkeley 1987, pp. 42-49; idem, "Fast, Feast and Flesh" "The Appetite as Voice", in Carole Counihan and Penny Van Esterik (eds.), *Food and Culture: A Reader*, New York 1997, pp. 159-179.

69 השיר לא נמצא.

אני בכיתי וצעקתי! עד שלבסוף נחה עלי רוח השירה וכתבתי את השיר "פיתוי השטן". כאשר כתבתי שירה זו נחה עלי מעט שלווה, אולם שלווה זו לא נמשכה זמן רב. אלוהים שמע את בקשתי לייסר את גופי והוא נענה לי והעניק לי כאב חזק בפי (כאב שיניים).

יו איסטובי יוראנדו! אי איסקלאמאנדו! פ'ין קי מי ז'ינו לה אינספיראסיון פואטיקה אי איסקריבי' לה פואזייה "לה טאנטאסיון דיל דיאבלו". קואנדו איסקריבי' איסטטה פואזייה אריפוזי און פוקו מה נון מי טורו מונג'ו איסטי ריפוזו. איל דייו אוליו מי דימאנדה קי מי דיירה יסורין אין איל קואירפו אי איל מי לו אקונטינטו אי מי דייו און פ'ואירטי דולור די בוקה...⁷⁰

כאב השיניים של ריינה גורם לה התעלות. באמצעות הכאב היא מרגישה חלק מהעולם היהודי-ספרדי, עבר הווה ועתיד. אין אלו "ייסורי טאנטאלו", אלא עינויי האינקוויזיציה.

נזכרתי שבהיותי צעירה וקראתי על עינויי האינקוויזיציה מהם סבלו בני ישראל, התקנאתי בהם ורציתי להיות מקדשת השם ולהוכיח יחד עימם את אהבתי וקנאתי לדת. נראה שאלוהים התחשב בתשוקתי ומילא את משאלתי בהוכיחו אותי ובהעניקו לי דרכים שונות של ייסורים. הכאב בפה התגבר מיום ליום...

מי אקודרי קואנדו אירה ג'יקה אי מילדא'לה לאס טורטוראס דילה אינקיזיסיון איג'ה אלוס איז'וס די יסראל. יו מי סילאב'ה די איליוס אי יו קיריאה סיאייר אנסי און מארטיר אי מוסטראר קון איליוס מי אמור אי מי זילו אלה ריליג'יון. פאריסי קי איל דייו טומו אין קונסידיראסיון מי דיזיאו אי מי לו אקונטינטו אין קאסטיגאנדומי אי אטורגאנדומי אין טודו מודו די קאסטיגו. לה דולור דילה בוקה מי סי אינפ'ורטיסיאה די דיאה אין דיאה...⁷¹

המאבק בין טוב ורע, הסבל הגופני והאושר הרוחני נמשכים לאורך כל האוטוביוגרפיה. ריינה אינה יוצאת מביתה כחמש עשרה שנה, ולאחר מכן היא נוסעת לחפש אחר המשיח בירושלים ובקהיר. בשלב כלשהו החיפוש אחר המשיח הוא גם חיפוש אחר חבר לחיים, ובסופן מפח נפש ו"ייסורין".

סיכום: אישה קוראת אישה

יותר ממאה שנה לאחר שנכתבו הספרים, תקופה בה נהגו, נתקבלו, יושמו ונדרחו תיאוריות פמיניסטיות ופוסט פמיניסטיות, אני מוצאת באישה המשכילה והחכמה את החוויה הנשית הבסיסית של אישה בת ימינו – המאבק בין להיות אשת הבית הנשואה, המרצה את בני ביתה הגברים ואת החכמים (הרבנים), לבין הרצון לפרוץ החוצה, ללמוד, להשכיל ולהגיד את דבריה בקול.

70 ריינה כהן, אוטוביוגרפיה, עמ' 39.

71 אוטוביוגרפיה, עמ' 40. בשל כאבי השיניים עקרו לריינה תשע שיניים.

ריינה מתארת את הנשים באותם תיאורים וראה בהן אותן תכונות שליליות אותן מייחסים הגברים לנשים:

... "לה מוז'יר אירק אונה קוליב'רה פינטאדה... אין האשה הייתה נחש צבוע... האמת היא שחכמי צ'ירד'אד קי נון סי יירארון לוס סאב'יוס די אקיל העבר לא טעו כאשר אמרו שהיצור החזק ביותר טיימפו די דיזיר, קי לה קריאנסה לה מאס פ'ואירטי בעולם הוא האשה. דיל מונדו אירק לה מוז'יר.⁷²

בימינו, אישה המכונה "נחש צבוע" אינה ראויה להערצה. גם כאשר חכמים הצביעו על האשה כנחש צבוע הם לא התכוונו להחמיא לאישה. נהפוך הוא, גם הנחש שהוא חיה ערמומית וגם הצבע המסתיר פגמים אינם מעידים על תכונות אופי מומלצות. אולם על פי ריינה, אישה שהיא "קוליב'רה פינטאדה" היא מקור לחיקוי ודוגמה לכוח נשי.

היא יודעת בעמקי ליבה, ובעיקר משום שהיא מביטה בפנימיותה, שלנשים יש כוח רב ועוצמות כבירות שאינן באות לידי ביטוי, ורומזת לנשים שעליהן להשתמש בנשיותן, באמנות הפיתוי והעורמה, מכיוון שאלו הם הכלים היחידים שאישה יכולה להפעיל בעולם הגברי. רק כך הן תצלחנה להכניע את הגברים שיעשו כרצונן. ומהו רצונן? רצונן הוא רצונה של ריינה כהן להשיב עטרה ליושנה, להשיב את העם לאמונה היהודית הפשוטה ולקרב את בואו של המשיח, קודם משיח בן אפרים ואחריו משיח בן דוד.⁷³

...טורנארימוס אל קאמינו בואינו אי צ'ירימוס לה נחזור לדרך הנכונה ונחזה בגאולת ישראל במהרה סאלב'אסיון די ישראל פריסטו אין מואיסטרוס דיאס בימינו אמנ. אמן.⁷⁴

72 שם, עמ' 4-5.

73 על הציפייה למשיח ראו אוטוביוגרפיה, עמ' 30, 245-248; על רבי יעקב מאיר כמשיח בן אפרים ראו: גילה הדר, "כבוד האשה וכבוד האומה", פעמים (בדפוס). הרב מאיר פעל לשיפור מעמד האשה היהודייה בשאלוניקי בתקופת כהונתו (1908-1919).

74 ריינה כהן, פור לאס מוג'אג'אס מורירנאס, עמ' 11.